

**AZƏRBAYCAN VƏ TÜRK MƏN DİLLƏRİNİN UYGUN
XÜSUSİYYƏTLƏRİ HAQQINDA****G.Q.VƏLİYEVA***

Hər hansı bir xalqın ədəbi dilini və onun şivələrini təkcə öz daxili imkanları çərçivəsində öyrənmək kifayət etmir. Dillərin müasir inkişaf səviyyəsi elə bir vəziyyətdədir ki, qohum dil və dialektlərin tədqiqata cəlb olunması, tarixi-müqayisəli metoda müraciət edilməsi bu dillərin tarixini, qədimliyini, onun izoqlosslarının müxtəlif areallarda yayılmasını daha dəqiq müəyyənləşdirməyə şərait yaradır.

Oğuz dil qrupunda birləşən və tədqiqat obyektini kimi götürdüyümüz Azərbaycan və türkmən dillərinin müqayisəsi bir sıra maraqlı xüsusiyyətləri aşkara çıxarmaqla bərabər, həm də bu iki qohum dil arasındakı oxşar xüsusiyyətlərin fərqlərdən daha çox olduğunu göstərir. Heç təsadüfi deyildir ki, tədqiqatçılar «türkmən dilini Azərbaycan və türk dillərinə nisbətən qədim xüsusiyyətləri daha yaxşı qoruyub saxladığını» (1, 37) qeyd edirlər.

E.Əzizov müxtəlif dillərin uyğun dil xüsusiyyətlərindən danışarkən göstərir ki, «...Bəzən elə olur ki, eyni dil xüsusiyyəti eyni areallarda təkrar olunur. Belə rəngarəng dil mənzərəsi müasir türk dillərində aydın şəkildə müşahidə edilir və bu hal sinxronik yox, daha çox diaxronik baxımdan şərh olunmalıdır. Müxtəlif türk dilləri və dialektlərinin izoqloss təşkil edən bəzi xüsusiyyətləri həmin dillərin formalaşmasında iştirak etmiş eynicinsli tayfa dilləri ilə bağlı olaraq meydana çıxır. Bu, bir tərəfdən müxtəlif qəbilə və tayfaların uzun sürən qaynayıb-qarışması ilə, miqrasiyalarla bağlıdırsa, digər tərəfdən, müxtəlif dialektlərin eyni bir kökdən nəşət etməsi ilə, tarixən onların yaxın areallarda yerləşməsi ilə əlaqədardır» (3, 65).

Araşdırmalar göstərir ki, bu gün Azərbaycan dilindəki əksər fonetik hadisə və qanunlar türkmən dilində də olduğu kimi müşahidə olunur. Belə bir halla da rastlaşırıq ki, müxtəlif səviyyələrdə eyni olan dil xüsusiyyətləri bir dildə ədəbi dil, o biri dildə dialekt səviyyəsində, bəzən də hər ikisi eyni paradigmada çarpazlaşır, özünü büruzə verir.

Azərbaycan və türkmən dillərinin fonetik sistemində diqqəti

* Vəliyeva Gülxanım Qüdrət qızı – filologiya elmləri namizədi, BDU-nun Türkologiya kafedrasının dosenti.

çəkən səciyyəvi cəhətlərdən biri sait və samit əvəzlənmələri hadisəsidir. Belə əvəzlənmələr ayrı-ayrı dialektlərin fonetik fərqlərinin yaranmasına səbəb olur. Müqayisə üçün bir neçə əvəzlənməyə müraciət edək.

Qalınlaşma hadisəsinə Azərbaycan dilində qədim oğuz elementlərini bariz şəkildə qoruyub saxlayan qərb ləhcəsində geniş dairədə təsadüf edilir. Azərbaycan dilində şivə səviyyəsində olan bu fonetik hadisə türkmən ədəbi dili üçün normal xarakter daşıyır və müxtəlif fonetik mövqələrdə özünü büruzə verir. Məsələn:

ə > a əvəzlənməsi: vatan, aqər, adət, Acdar, azan, babır (bəbir), xəbar və s.

i > ı əvəzlənməsi: ısıtma, ıkrar, ıqtıər, ınca (incə), vıcdan, qadır, ız, çır və s.

e > a əvəzlənməsi. Bu fonetik hadisə Azərbaycan dilinin təkcə qərb ləhcəsində deyil, adacıqlar şəklində başqa şivələrində də müşahidə olunur. Məsələn: hayva, hayvan, ayıb, gan, ganiş (Azərbaycan şivələri), betxaybat, xayran (heyran), ariy (ərik), caza (cəza), Satdar, ayvan və s.

ü > u əvəzlənməsi hadisəsinə Muğan qrupu, Zaqatala-Qax, Qazax şivələrində daha tez-tez rast gəlinir. Zaqatala-Qax şivələri istisna olmaqla qeyd edilən şivələrdə bu fonetik əvəzlənmə ərəb, fars sözlərində özünü göstərir. Məsələn: cuma, quvva, umut, yunqul, sumbul, qul (gül) və s. Bu ortaq fonetik əvəzlənmə həm türkmən ədəbi dilində, həm də şivələrdə işlənir: culaqul, quvva, cuma və s.

u > ı əvəzlənməsi Azərbaycan dilinin şərq və qərb şivələrində geniş işləkliyə malikdir. Məsələn: bırın, vır, bıxax, Mısa, oxımağ, tırp və s. Həmin əvəzlənmə türkmən ədəbi dili ilə bərabər, Emreli dialektində də çox müşahidə olunur: hatın, yıldız, çıbık, yımırta, mısırman, yımırık və s. (5, 40)

o > a əvəzlənməsi Azərbaycan dilinin cənub ləhcəsi üçün daha məqbul sayılır. Bu hadisə müəyyən dərəcədə keçid şivələrində də işlənərkəddir. Məsələn: oxlav, sıçavul, yalav, qavışmax, qahım, tavla və s. Bu, qədim dil xüsusiyyətidir, orta əsr mənbələrində də qeydə alınmışdır. Eyni fonetik hadisə türkmən dialektlərində də yayılmışdır: qavun, buzav, avut, tavus, Saltan və s.

Daha çox Abşeron şivələri, qismən də başqa şivələrdə işlənən a > o əvəzlənməsi (boba, doban, bormağ, yoba, popağ, topança və s.) hadisəsinə türkmən dili və dialektlərində də rast gəlmək mümkündür: boqvan, oymok, qorsomak, noqson, bosqunçı, bokurdak və s. Bu müştərək fonetik xüsusiyyət muasir türk dillərindən özbək, uйğur, türk, yakut və s. dillərdə də öz intensivliyini qoruyub saxlayır (10, 47).

o > u, ö > ü əvəzlənmələri qıpçaq xüsusiyyəti hesab olunur. Bu fonetik hadisəyə Azərbaycan dilinin daha çox Quba, Dərbənd şivələrində, qismən də digər şivələrdə (Məsələn: urağ, utuz, curab, yul, kümeg, güdəg və s.) rast gəlinir. Maraqlıdır ki, həmin fonetik dəyişmə türkmən dilində də geniş yayılmışdır. Məsələn: şunxar, tuxum, xurmet, çupan (çoban), цу, мюһюг, бұрук (börk), muncuk,

нүмрү və s.

Azərbaycan dili şivələrində geniş yayılmış olan bir sıra samit əvəzlənmələrinə də türkmən dilində rast gəlmək mümkündür.

f > p əvəzlənməsi: qıpıl, bivəpa, pakir, peyda, kulpət, etrap, tekliip və s. Azərbaycan dilinin Zaqatala-Qax şivələri üçün səciyyəvi olan bu fonetik hadisə (Məsələn: Patma, pələk, pərə, paytun, pındux və s.) hər iki türk dilində alınma sözlərdə müşahidə olunur.

b > p əvəzlənməsi şərq ləhcəsi istisna olmaqla bütün şivələrdə yayılmışdır. Belə bir xüsusiyyəti türkmən dilində də görmək mümkündür. Məsələn: ozap, bap (bab), sebep, qarp, qazap, pudak, posa (busə) və s.

ğ > q əvəzlənməsi Azərbaycan dilinin cənub ləhcəsində müşahidə olunur və bir o qədər də geniş yayılmamışdır. Məsələn: yorqan, qarqa, damqa, yorqa, yorqun və s. Bu fonetik hadisənin türkmən dilində mövcudluğu təbiidir. Çünki «türkmən dilinin fonetik quruluşunda ğ fonem kimi işlənmir» (12, 142). Elə buna görə də söz ortasında işlənən ğ fonemi q-ya keçir: aqa, aqarmak, boqaz, aqız, əqış, əqı, qayqı, aqaç, oqlak və s. Analoji fonetik hadisəni c samiti olan sözlərdə də görmək mümkündür. Bu samitə əsasən c fonemi uyğun gəlir. Məsələn: acayıp, acal, bakca, qecim, acı, bülücü, yaycık və s. c > j əvəzlənməsi Azərbaycan dilinin qərb ləhcəsi üçün səciyyəvi olan əsas xüsusiyyətlərdən biridir. Bu hadisəyə əsasən iki sait əhatəsində təsadüf olunur: baca, hacat, macal, qoca, ocax, alacam və s.

«к > q hadisəsinin Azərbaycan dili ilə türkmən və qumuq dillərini müqayisə etdikdə görə bilirik. Belə ki, Azərbaycan dilindəki к səsinə türkmən və qumuq dillərində q səsi uyğun gəlir» (10, 85); məsələn: qüçə, yüəmək, qeçi, qeçit, qeçmiş və s. Naxçıvan və Qazax şivələrində q səsi incə, qapalı saitlərdən (qüçə, qişi və s.) (7, 43), Qazax şivəsində isə qalın qapalı saitlərdən əvvəl (quçə, qunç, qıççix (kiçik) rast gəlinir (2, 35).

Leksik xüsusiyyətlər. Azərbaycan dili şivələrində işlənən, ədəbi dilimizdə müşahidə edilməyən bir sıra leksik xüsusiyyətlərə türkmən dilində də təsadüf etmək mümkündür. Həmin sözlərdən bir neçəsini nəzərdən keçirək.

Əkmaq. Türkmən dilində «yandırmaq» mənasını bildirir. Məsələn: ot əkmaq; qün əkıp qelyər (11, 809). Bu söz Azərbaycan dilində müstəqil işlənmir və «yandırır-yaxmaq» birləşməsinin ikinci tərəfində sinonim qəlib kimi qalmaqdadır, daha çox məcazi mənada «mənəvi əzab vermək, ruhən təsir etmək» və s. anlamında işlənir.

Aylanmaq. Türkmən dilində «gəzmək, dolanmaq, fırlanmaq» mənasında qeydə alınmışdır: Ay erin başında aylanər (11, 33). Azərbaycan dilinin Quba şivəsində aylanmaq fonetik variantında «gəzib-qayıtmaq, hərlənmək, dönmək» anlamında işlənir: Gidağ bir az aylanag gəlağ (9, 228).

Çülpe. Türkmən dilində «körpə uşaq» mənasında işlənir: Onun on sanı çülpe çaçası bardı (9,741). Maraqlıdır ki, bu leksik

vahid dilimizdə insan məzmununu deyil, «cücə» mənasını bildirir.

İni. Türkmən dilində «kiçik qardaş, qohum, qayın» mənasında qeydə alınan bu ləxsem Azərbaycan dilinin Şəki şivəsində eyni anlamda işlənir: Zəhranın inisinin toyunda Bakidən gəlmişdi oxiyən (6, 51).

Çıq. Türkmən dilində «şeh, yaş, nəm» mənasında, Azərbaycan dilinin Şəki şivəsində «çi» fonetik variantında eyni mənanı bildirir. Çi sözünə şeh mənasında klassiklərimizdən İ.Nəsiminin dilində də rast gəlmək mümkündür (8, 201). Müasir Azərbaycan dilində işlənən çiləmək, çiskin, çisnimək sözləri də, heç şübhəsiz, çi kökünün derivatlarıdır.

Sıyci. Türkmən dilində bu söz «şirin, dadlı» mənasında işlənir: Əqşı sız baldan sıyci (Yaxşı söz baldan şirindir) (11, 596). Sıyci ləxsemi Orxon-Yenisey abidələrində «şirin» mənasında qeydə alınan süçiq sözünün qədim, ilkin mənasından qaynaqlanmışdır. Azərbaycan dilində bu anlam «qoz, un və üzüm şirəsindən hazırlanmış şirniyyat»ın adında – «sucuq» sözündə qalmışdır.

Azərbaycan türkmən ləxsi uyğunluqları sırasına çözmək//çözmək – açmaq, əşirmək//yaşırmaq – gizlətmək, örtmək, əxna//yəxni – soyutma ət, ekabır//əkabır – böyük, çitmək//çitəmax – bir-birinə bağlamaq, başdansovdu tikmək, tezmək//təzmək – qaçmaq, hürküb qaçmaq, becit//becit – sürətlə, tez-tez, qepçi//gopçu – çoxdanışan, özündəndeyən, əylım//yeylim – otlaq, heyvanların səhər çağı otlaması, qeneşmək//gənəşmək – məsləhətləşmək və s. sözlərini də artırmaq olar.

Nəzərdən keçirdiyimiz Azərbaycan türkmən dil uyğunluqlarına aid həm fonetik, həm də ləxsi səviyyədə faktlar tarixən həmin xalqların ictimai, siyasi, mədəni əlaqəsinin, inteqrasiyasının bəhrəsi olduğunu bir daha təsdiqləyir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev Ə. Azərbaycan dilində r > z münasibəti. Azərbaycan filologiyası məsələləri. II buraxılış. B., 1984.
2. Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri. B., 1967.
3. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. B., 1999.
4. Amansarıev C., Atamədov N., Muxıev X. Türkmən dialektologiyasından praktikum. Aşqabat, 1978.
5. Xudayberqenov C. Türkmən dilinin Emreli dialekti. Aşqabat, 1977.
6. İslamov M. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti. B., 1968.
7. Naxçıvan MSSR-in dialekt və şivələri. B., 1962.
8. Nəsimi İ. Seçilmiş əsərləri. B., 1973.
9. Rüstəmov R. Quba dialekti. B., 1961.
10. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. B., 1968.
11. Туркменско-русский словарь. М., 1968.
12. Zeynalov F. Türkölogiyasının əsasları. B., 1981.

О СООТВЕТСТВУЮЩИХ ОСОБЕННОСТЯХ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО И ТУРКМЕНСКОГО ЯЗЫКОВ

Г.К.ВЕЛИЕВА

РЕЗЮМЕ

Изучение как литературного языка, так и диалекта какого-либо народа в рамках его внутренних возможностей недостаточно.

В статье проводится лексическое и фонетическое сравнение азербайджанского и туркменского языков, являющихся объектом исследования и входящих в огузскую группу языков. Фактически сравнительный анализ показывает, что между этими языками схожие особенности преобладают над различиями.

Примеры, выявляющие схожие особенности азербайджанского и туркменского языков еще раз доказывают, что исторически общественно-политические и культурные связи между этими народами также являются результатом интеграции.